

TARIX

FarDU. Ilmiy xabarlar – Scientific journal of the Fergana State University

Volume 31 Issue 2, 2025-yil

DOI: [10.56292/SJFSU/vol31_iss2/a97](https://doi.org/10.56292/SJFSU/vol31_iss2/a97)

UO'K: 9(575,1) 355. (575,1) (09)

BUXORO AMIRLIGIDA QO'SHIN QARORGOHLARINING O'RNATILISH TAOMILLARI**ПОРЯДОК СОЗДАНИЯ АРМЕЙСКИХ ПОСЕЛЕНИЙ В БУХАРСКОМ ЭМИРАТЕ****THE PROCEDURE FOR ESTABLISHING ARMY SETTLEMENTS IN THE EMIRATE OF BUKHARA****Yunus Asrorovich Shukurillayev**

Buxoro davlat texnika universiteti dotsenti, tarix fanlari nomzodi

Annotatsiya

Maqolada Buxoro amirligida muntazam qo'shinga asos solgan Amir Nasrulloxon davrida qo'shin uchun qarorgohlar qurish, o'rnatish tartib-qoidalari, qo'shinning ko'chishini tashkil etish, Rossiya imperiyasi protektorati davrida amirlik qo'shini kazarmalarining ahvoli, holati to'g'risidagi ma'lumotlar arxiv manbalari orqali tahlil etiladi.

Аннотация

В статье анализируются на основе архивных источников сведения о установлении поселений для армии в период правления эмира Насруллы, основавшего регулярную армию в Бухарском эмирате, порядок размещения, организационная передвижений войск, обстановка казарм армии эмирата в период протектората Российского империи.

Abstract

Based on archival sources, the article analyzes information about the construction of settlements for the army during the reign of Emir Nasrullah, who founded the regular army in the Emirate of Bukhara, the order of deployment, organization of troop movements, and the situation of the barracks of the emirate's army during the protectorate of Bukhara, the Russian Empire.

Kalit so'zlar: O'rdi (o'rda), chodir, qo'nalga, kazarma, ko'chish, tikish, o'rnatish, qorovul, sarboz, suvoriy, sarhang.

Ключевые слова: Орда (орду), палатка, высадка, казармы, передислокация, пошив, установка, охрана, сарбаз, кавалерия, сарханг.

Key words: Horde, tent, disembarkation, barracks, redeployment, tailoring, installation, security, sarbaz, cavalry, sarhang

KIRISH

Ikki renessansga beshik bo'lgan Markaziy Osiyo XVIII asrning oxiriga kelib xonliklar o'rtasidagi o'zaro urushlar hamda ichki nizolar pirovardida chuqur inqirozli davrni boshidan kechirayotgan edi. XVIII asrning oxiridan XX asr boshlarigacha murakkab tarixiy jarayonlarni o'tkazgan hudud tarixini arxiv manbalari asosida xolisona o'rganish bugungi kunning eng dolzarb masalalaridan sanaladi. Bu borada O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 10-fevraldagi PQ-126-sonli "Qadimiy yozma manbalarni saqlash va tadqiq etish tizimini takomillashtirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risi"dagi, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021 yil 17 noyabrdagi "Harbiy tarixni o'rganish borasidagi ishlar samaradorligini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 692-son qarorlari izlanuvchilar uchun keng imkoniyatlar yaratdi.

Tadqiqot obyekti, manbaviy asosi. Buxoro amirligining siyosiy-harbiy tarixida muntazam qo'shinga asos solinishi, qo'shin uchun qarorgohlarning tashkil etilishi tadqiq qilinmagan mavzulardan sanaladi. Mavzuning xolisona o'rganilishidagi asosiy manba sifatida Buxoro amirligida muntazam qo'shinga asos solgan Amir Nasrulloxon davrida Abbosquli Mirzo Kirmoniy tomonidan 1272 hijriy - 1856 milodiy yilda yozilgan "Buxoro davlatining harbiy Nizomi" [1; v.93], Amir Abdulahadxon hukmronligining dastlabki yillarida Rossiya imperiyasining harbiy nizomi asosida Mullo Xolmurodbiy dodhox tarjimai va Mullo Muhammad Toqiy tomonidan yozilgan Nizom[2; v.123], 1308 hijriy -1890-1891 milodiy yilda Mirzabiy to'qsabo tomonidan uning to'ldirilgan, kengaytirilgan qo'lyozmasi [3; v.193] hamda O'zbekiston Milliy arxivi I-126 raqamli arxiv fondi "Buxoro amiri qo'shbegisi kanselyariyasi" hujjatlarini kiritish mumkin.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Buxoro amirligi qo'shinining harbiy qarorgohlari sirasiga o'rdi, o'rda (turkiy va mo'g'ul xalqlarida hukmdor, [xon](#) qarorgohi, [gal'a](#)), chodir (matodan qurilgan kapa, palatka), qo'nalg'a (turarjoy, boshpana bo'lib xizmat qilgan, qiladigan joy; makon, manzil) va boshqalarni kiritish mumkin. Buxoro amirligi Rossiya imperiyasi vassaliga aylangach bular umumiy nom bilan kazarma deb yuritilgan [2; v.123].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYASI

Amir Nasrulloxon harbiy nizomining sakkizinchi bobi "O'rduning ko'chish hamda joylashish odob va qoidalari to'g'risida" deb nomlanib, ikki fasldan iborat. Birinchi faslda o'rduni ko'chirish qoidalari keltiriladi.

Nizomda o'rduni ko'chirishdan avval ajudanboshi (адъютант) ko'chirish to'g'risidagi xabarni va topshiriqni olib, harakat qilish tartibiga, yuklarni jo'natish, necha nafar qorovul bo'lishi kerakligiga, o'ng va chap tomon qorovul, sarboz va suvoriylarga aniqlik kiritishi, yo'lning kayfiyati va qandayligini favj sarhanglari bilan maslahatlashuvi, sarhanglar (lashkarboshi, qo'mondon, ofitser) yuk va sarboz sonini aniqlab berishi, buning uchun ular bir nafar mansabdorga har dastadan bir nafardan vakilni sarjuqa (olti kishidan iborat harbiy qismda komandiri) bilan berib, har bir dastaning yuklari yoniga yuborishi, hamma dastaning yuki bir joyda bo'lishi lozim. Quyosh chiqishidan oldin tong paytida tabl va shipurlar (musiqa saboblari) chalinib, ko'chishning xabarini berishi ta'kidlanadi [1; v.178].

Nizomda o'rduning ko'chish hamda joylashishiga oid quyidagi qoidalar keltiriladi: Sarbozlar zudlik bilan yuk va ko'chlarini joylab, ko'chishga hozir va tayyor bo'ladi, ko'chuv jarayonida gap-so'z so'zlanmaydi. "Hozir bosh" - حاضر باش - nog'orasi chalinishi bilan belgilangan qoidaga rioya qilgan holda hozir bo'ladi. Ajudanlar favjlarni ustunga hozir qilib, dastalarni tartib bilan baravar qiladilar. Ular ortiqcha yoki kam bo'lmasligi lozim. Ular harakat paytida ham teng va bir xil tartib bilan yurishlari kerak bo'ladi. Harakat paytida hech qachon g'afatda qolmasliklari shart. Sarbozga qonun shuki, u mashqqa ham jangga ham hamisha tayyor turadi, yo'lda ham nizom va tartibga bo'ysunadi. Jangga kirish to'g'risida buyruq bo'ldimi, bas, qat'iy tarzda jangga hozir bo'ladi. Sarboz hamma vaqt mashqdagi qoidalarga bo'ysunishi, qolgan vaqtlarda esa nazm va nasaqqa (nizomdagi tartib-intizomlarga) itoat qilishi lozim. Hech qachon nizomni tark qilish va unga xilof odat sodir bo'lmasligi shart. Mansabdorlar har biri o'ziga tegishli favjning yukini jamlaydi. Sarbozlar ham o'zlarining yuklarini jobajo qiladilar. Chodir o'rnatilishi jarayonida xavfsizlik masalasiga qat'iy e'tibor qaratish talab etiladi. Xususan, miltiqlarini hech qachon oldilarida ushlamaydilar, balki hamisha biqinlarida saqlaydilar. Agar ovqatlanishga, dam olish va va suv ichishga zarurat bo'lib qolsa, sarbozlar nizomga ko'ra nazoratdan o'tadi. Miltig'iga chotma uriladi, tartib tushuntiriladi, miltiq otilib ketmasligidan ogoh qilinadi. Shundan so'ng ularga ovqatlanishga va dam olishga ruxsat beriladi [1; v.179]. Miltiqlarga chotma urilgan joy ulardan uzoq bo'lmasligi kerak.

NATIJA VA MUHOKAMA

O'rdi va chodirning yaqiniga etishlari bilan nizomdagi qonun bo'yicha "Zud march"- زود مرج - buyrug'i berilib, tabbol va nayzanlar nog'ora va naylarini chalishlari lozim. Shundan so'ng har bir favj ajudan avvaldan belgilab qo'ygan joyiga qarab yuradi. Borgach, miltiqlarni "Darjo fang"- درجا فنگ - qilgan holatda tayyor va hozir turadilar. Har bir dastadan necha sarboz bo'lsa, hammalari birgalikda ko'chlarni joylashtirishga va chodirlarni baland qilib ko'tarishga kirishadilar. Bundan nihoyatda tartib bilan, chodirlar bir-biridan tekis chiziqda to'g'ri bo'lishi kerak. Bayroq chodir burchagida to'g'ri chiziqda o'rnatilishi lozim. To'liq joylashib bo'lingandan so'ng, qorovul tayinlab, qolgan sarbozlarga o'z joylariga tarqalib, dam olishga ruxsat beriladi [1; v.180].

Nizomning ikkinchi faslida o'rduni tikish hamda chodir o'rnatish odob va qoidalari keltiriladi. O'rdi tikish va chodir o'rnatish nizom qonuniga asosan bo'lib, bunda ajudanlar ko'chish paytida o'z favjlarini jobajo qilib bo'lishgach, ajudanboshi bilan kelishgan holda lashkarni tushirmoqchi bo'lgan erni oldindan ko'rib keladilar. Agar u joy qulay va xavfsiz bo'lsa, ro'parasi dushman, atrofi daryo, yoki tog', yoki botqoq kabi dushman o'tolmaydigan joy bo'lsa, o'rdi uchun tanlaydilar. Bu joy dushman kelishiga monelik qiladigan, o'tish qiyin bo'lgan joy bo'lishi kerak. Hushyor bo'lish kerakki, dushman yashirinishi mumkin bo'ladigan changalzor, bog' kabi pana joylar bo'lmasin. O'rdaning joyi shunday bo'lishi kerakki, banogoh dushman kelib qolsa, ularni to'p va miltiqlardan o'qqa tutishning imkoni bo'lsin. Xulosa shuki, o'rduning joyi har tomonlama qulay, o'ralgan, xavfsiz va yaxshi joy bo'lishi lozimki, bu joyni favjlarning ajudanboshi tanlaydi [1; v.181].

Chodir o'rnatishning qoidasi shuki, avval har bir favj tashtivonining masofasi markazdan yigirma qadamdan qilib aniqlanadi. Qolgan ochiq joyga favjlarning dastajotiga taqsim qilib beriladi.

TARIX

Ular esa sarbozlariga dasta tartibida taqsim qiladilar. Sarbozlar chodirlarini o'rnatganlarida orqasi bir-biriga tegib turishi, ro'paradagi chodirlar og'zi bir-biriga qaragan holda bo'lishi kerak. O'rtadagi masofa keng qolishi kerak. Negaki, "hozir bosh" buyrug'i bo'lganda ikki tomon sarbozlari qator bilan turganda sig'ishi kerak. Sarbozlar bilan noiblarning chodiri orasidagi masofa o'ttiz qadamdan, joy tanglik qilgan vaqtlarda yigirma qadamdan kam bo'lmasligi kerak. Uning orqasida sardastalarning chodirlari o'rnatiladi. Ulardan keyin sarhangning chodiri favj markazining ro'parasida bo'ladi. Birinchi yovarning chodiri bahodirlar dastasining orqasida bo'ladi. Ikkinchi yovarning chodiri sarhangning chodiridan bir zil' ro'parasiga o'rnatiladi. Mushrif, bekozda kabi qolgan muboshir sarbozlarning chodiri sarhang chodiridan yigirma qadam orqada, o'ng va chapda joylashadi. Agar o'rdu tushgan joy torroq bo'lsa, oraliq masofalar kamaytiriladi. Nizomda har qanday holatda ham noiblar va sarbozlar o'rtasida masofa bo'lishi shartligi, agar zarur bo'lib qolsa, masofa uchun bitta favjni boshqa joyga ko'chirilishi, har qanday holatda ham sarbozlarning chodiri oldida noiblar harakat qilish imkoni bo'lishi, yuklarni tashish, tushirish va ko'chirish uchun sarbozlarning ot-aravalari bu joyda sig'ishi kerak bo'lishi ta'kidlanadi. Shuningdek, ularga ovqat tayyorlash ham shu o'rtada bo'ladi. Biroq, yuklarni tashish, suvoriy yurish, qozon - tovoq, ovqat pishirish kabi ishlar aslo sarbozlarning chodiri yonida bo'lmasligi kerakligi, shuningdek, mansabdorlarning chodiridan ham uzoqroqda pishirsa yaxshi bo'lishi, bu ishlarni qilishda sarbozlar borishi kerak bo'lgan tashtivon uchun qoladigan masofani oldindan mulohaza qilish kerak ligi uqtiriladi.

Har kuni birinchi vakil tayinlagan har chodirdan bir nafar sarboz navbat bilan tongi nog'ora chalinganda hozir bo'lib, chodirlar orasini supurib-sidirib, tozalashlari va yig'ilgan axlatlarni to'plab, o'rdudan tashqariga, qorovuldan ham nariga o'tkazib tashlab kelishlari kerak.

Sarhanglar tomonidan tayinlangan bir muboshir har kuni kelib, oldingi qorovul (avangard)dan favj qorovuligacha nazorat qilib chiqadi. Tozalik va ozodalikka e'tibor berilib, buni qadag'an (qat'iy ta'kidlab nazoratga olish) qilish deydi. Har bir qo'shinning peshqadam qorovullari (avangard) o'z qo'shinining chodirlari joylashgan hududga nisbatan oldinda bo'lishi kerak. Joyning xususiyatlariga qarab, qo'shin o'zini himoya qilish maqsadida tepalik yoki daraning muayyan joyini aniqlab belgilashi lozim [1; v.182].

Tungi vaqtlarda qo'shinda tashqariga chiqadigan qo'riqchilar, boshqacha aytganda, kuzatuv va himoya vazifasini bajaradigan qo'riqchilar o'ng va chap tomonlarda, shuningdek, peshqadam qo'riqchilarning oldingi chizig'i bo'ylab joylashishi kerak. Agar o'rduning ro'parasiga yoki yaqiniga yoki o'rtasiga tepalik to'g'ri kelib qolsa, darhol uning ustiga to'plar va qo'rxonani joylashtirib, u erda kecha-kunduz navbatchilikni tashkil qilish shart. Do'stu dushmandan asrash kerakki, muboshir ruxsat bergan kishidan boshqa biron kishi u joyga kirolmasin.

Rossiya imperiyasi protektoratiga aylangan Buxoro amirligiga qo'shinidagi holat haqida ishonchli manba O'zbekiston Milliy arxivi I-126 raqamli arxiv fondi "Buxoro amiri qo'shbegisi kanselyariyasi" 1602-1612 yig'majildlarida harbiylar kazarma va qo'nalg'alar keltirilib, aksariyat hollarda harbiy kazamalardagi ahvolning yomonligi ko'zga tashlanadi. Ushbu holat g'arb va mahalliy mualliflarning asarlarida ham o'z isbotini topadi.

Amirlikda jangchilarning dam olishi va tunashi uchun harbiy kazarmalar etishmas, mavjudlari ham ayanchli ahvolda bo'lgan. N. Stremouxovning yozishicha, Buxoro harbiy qo'shinlarining kazarmalari juda ham achinarli ko'rinishga ega bo'lgan. Harbiylar namoyishda qatnashganda sarbozlar to'dasi harbiylarga emas, ko'proq masxarabozlar to'dasiga o'xshar edi. Ertalab barvaqt istar istamas sudralib o'z uyidan eshakda Buxoro harbiy qo'nimgohga yo'l olgan sarbozlarni ko'rish kulgili tuyulardi. Buxoro harbiy qo'shinining namoyishi komediyani eslatardi. U o'zining g'alatiligi bilan har qanday jiddiy kuzatuvchining ham kulgisini qistardi [4; b-650].

Buxoro amirligi Rossiya imperiyasining vassaliga aylangach, ko'proq ramziy ma'no ahamiyat kasb etadigan yangi tipda tashkil etilgan "yevropacha" tipdagi nizomiy guruhlar uchun bunyod etilgan kazarmalarda ham ahvol achinarli edi. Mazkur nizomiy guruhlar muntazam qo'shin sifatida Terskiy otryadi Karmana va Buxoro shahrida taxti – Chorbog' guzaridagi [5; 814-ish, v-9], Otlig kazaklar shaharda Hovuz – Mirdo'stim, Mozori Chashmai – Ayyub, Kofirobod guzaridagi [6; b-37], Shefskiy guruhi Sitorai Mohi – Xosadagi [6; b-38] kazarmalarda qo'nim topishgan.

G'arb tadqiqotchilarining amir sarbozlari qo'nim topgan kazarmalarida gi ahvol xususidagi fikrlari arxiv manbalarida ham o'z ifodasini topgan.

- Xolmurodbiy inoqi kalonning to'pchiboshiga yozgan arzi. 1889 yil, noyabr. Askarlar yashaydigan kazarmalar emirilgan bo'lib, ularni ta'mirlash kerak. Taxminan 2 oy ichida kazarma

tamoman emiriladi. Janobi Oliydan umid qilib shuni iltimos qilamanki, mazkur muddat ichida o'zim 300 nafar askar va to'ralar bilan Taxti – Chorbog' kazarmasiga kelib joylashsak [7; 1610-yig'majild, v-1];

- Nurali yuzboshining to'pchiboshiga arzi. 1896 yil. Bandalik arzini qilib bildiramanki, sarbozlarning chodirlari yirtilgan. Ko'p yomg'irlardan nam bo'lgan. Kazarmada 16 sarboz kasal bo'lib mashqlarga qatnasha olmayapti. Shuning uchun bizga ta'mirlash, kulucha, shalvar sotib olish uchun 300 tanga ajratsangiz [7; 1602-yig'majild, v-4];

Kazarmalar asosan namatlardan tayyorlanib, ularni har yil ta'mirlashga to'g'ri kelgan:

-Janobi oliyhazrat! Marhamatli umidgoh! Davlat va salomatligingiz uchun duolar qildim. Qora uyni ta'mirlab tayyorlash borasidagi arizaga binoan Davlat chehraog'ani yuborgan edingiz. Ustalar bu erga ishlab 10 ta xonani yaxshi ahvolga keltirib tayyorladilar. Mazkur xonalarda o'tgan yilgi namatlar bor. Yana 16 adad Toshkent namatlarini sarfladik. Qolgan 2 xonaga nechchi adad namat va jihoz olish kerak deb arz qildik [7; 1611-yig'majild, v-10].

XIX asr oxiri XX asr boshlarida Buxoro amirligi hududida sayyor, muvaqqat, ko'chma har xil turdagi kazarmalar tashkil etilganki, ularning joylashuv o'rni, soni bo'yicha aniq hisob-kitoblar olib borilmagan, hatto yuqori mansabli harbiy amaldorlar ham bu haqda to'la ma'lumotga ega bo'lishmagan:

-Vazoratpanoh! Oliy muboraknomaga binoan nechta qorovulxona, nechta kazarma ostonlar (tuman) borligini so'rab bildim. Katta noibdan so'radim. Noib men bilmayman, oliy davlatxona hokimlariga xat bilan chiqing, dedilar. Har qaysi hukmdor o'z tobeliklarini yaxshi biladi. Har bir hokimning qo'l ostida bir necha ostonlar va kazarmalar bor dedilar. Men taraddud qilib Kogondan Chorjo'ygacha, Murg'akdan yuqorigacha bordim. 2 noib bilan 4 shogirdpeshani quyi tomonga yubordik. Hazratimga ma'lum bo'lsin, deb yozdim. 2-3 shogirdpeshalarni yuboring. Ilohi badavlat va salomat bo'ling [7; 1611-yig'majild, v-5].

XULOSA

Amir Nasrulloxon tomonidan qo'llanilgan harbiy Nizom o'sha davrning eng zamonaviy armiyalarida foydalanib kelingan, xususan, Angliya, Fransiya kabi rivojlangan davlatlarning harbiy Nizomlarida ham ushbu qoidalar mujassamlashgan. Biroq, qisqa vaqt ichida Amir Nasrulloxon mazkur qoidalarni qo'shinga to'la tadbiiq eta olmadi. Rossiya imperiyasining protektoratiga aylangan Buxoro amirligida harbiy ishlar imperiya nazorati ostida bo'lib, uning kuchayishi, takomillashuviga yo'l qo'yilmadi, qo'shin, kazarma ahvoli yaxshi tomonga o'zgarmadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Buxoro davlatining harbiy Nizomi. //Qo'lyozma. O'zR FA Shl. №2793. –B 93
2. Buxoro davlatining harbiy Nizomi. //Qo'lyozma. O'zR FA Shl. №3322. –B 123
3. Buxoro davlatining harbiy Nizomi. //Qo'lyozma. O'zR FA Shl. №2794. –B 193
4. Стремоухов Н. Поездка в Бухару. // Русский вестник, Т. VI, 1875. –С. 650.
5. Samarqand shahridagi O'zbekiston madaniyati tarixi davlat muzeyi arxivi. Hujjat №814, 6-varaq.
6. Фитрат. Давраи ҳукмронии Амир Олимхон. Душанбе, 1991. –37 б.
7. O'zbekiston Milliy arxivining I-126 -fondi - Buxoro amirligi qo'shbegi devonxonasi, 1-ro'yxat, 1602 dan 1612 gacha-yig'majildlar.